

Narcisme, populisme en politiek¹

Leo d'Anjou

Politiek narcisme is in de moderne mediamaatschappij vrijwel onontkoombaar. De typisch narcistische excentriciteitsspiraal verandert hierbij onder invloed van de media in een zichzelf versterkend maatschappelijk proces. Daar komt nog bij dat er een soort 'natuurlijke' verwantschap bestaat tussen politiek narcisme en populisme, waardoor narcistische politici geneigd zijn zich op populistische bewegingen te richten. Doordat deze tenderen naar het extreme, is politieke radicalisering een voor de hand liggend gevolg.

Inleiding

Het jaar 2002 stond in Nederland in het teken van een volkomen onverwachte gebeurtenis, namelijk de komeetachtige opkomst van een politicus die een uitgesproken en kleurrijk narcisme combineerde met een populistisch politiek programma. Het was vooral deze combinatie die vele, met name politiek geïnteresseerde, Nederlanders verraste omdat beide zaken volgens hen niet hoorden bij het nuchtere, wat grijze Nederland. Zoiets paste naar hun mening meer bij ver weg gelegen minder democratische landen liefst met een traditie op het gebied van opera en operette. De mateloze aandachttrekkerij die Fortuyn tentoonspreidde, was immers in de vaderlandse politiek sinds mensenheugenis niet voorgekomen; ijdeluiterij à la Van Agt of Wiegel was in het naoorlogse Nederland het maximum op dit gebied geweest. Ook het populisme was in Nederland nooit meer dan een randverschijnsel. Zelfs in de dertiger jaren was circa acht procent van de stemmen het maximum voor de NSB en na de oorlog zijn de zeven zetels die Koekoek behaalde met zijn Boerenpartij het belangrijkste wapenfeit op het landelijke populistische front. Slechts op lokaal niveau had een populistische aanpak regelmatig wat meer succes zoals recentelijk de 'leefbaarheid' partijen hebben laten zien.

Nu zijn narcistische politici en populistische bewegingen niet nieuw en dit geldt ook voor de combinatie daarvan. Zo waren Adolf Hitler en Benito Mussolini beiden uitgesproken narcistische persoonlijkheden², die uiteindelijk met hun opvallend optreden en een populistisch politiek programma de macht wisten te veroveren. Er lijkt zelfs een soort 'natuurlijke' verwantschap tussen narcisme en populisme te bestaan. Uiteraard niet in de zin dat alle populistische politici narcisten zouden zijn – net zo min als het omgekeerde –, maar in de zin dat *als* narcisten de politieke arena betreden, populistische bewegingen als het ware hun 'natuurlijke' achterban vormen. In samenhang met deze eerste stelling verdedig ik een tweede: dat ook de *kans* dat narcisten tot de politiek toetreden is toegenomen, nu de politiek met haar combinatie van een relatief lage toegangsrem-

pel en een optimale en in de loop der tijd steeds verder toegenomen *media exposure*, voor hen steeds aantrekkelijker is geworden.

Narcisme, media en politiek

Narcisme

In de vakliteratuur wordt ‘grandiosity’, ofwel de visie van de eigen grootheid, als het meest typerend voor narcisme gezien.³ Grandiosity sluit dominant zijn en zich superieur voelen in, waarbij het voor de narcist vanzelfsprekend is dat mensen in zijn omgeving zijn grootheid herkennen en erkennen; hij heeft daar recht op. Narcisten zijn bij alles waar zij zich mee bezig houden – politiek, kunst, of gewoon boekhouden – de ster en dragen een bijkans heroïsche verantwoordelijkheid voor het draaiend houden van hun werkterrein. Hierbij is het van cruciaal belang te zien dat hun vaak fantastische visies op het eigen kunnen en belangrijkheid niet slechts voortkomen uit de eigen succesdromen maar ook berusten op en in stand gehouden worden door acties en reacties vanuit de omgeving van de narcist.

Wat nog belangrijker is: het gedrag van de narcist is bijna uitsluitend gericht op het uitlokken van deze omgevingsrespons. Veelal gebeurt dit door een overdaad aan uiterlijk vertoon en via op effect gericht maniertjes (denk aan Ratelbands kleding, de auto waarin hij rijdt en zijn provocerende ‘tsjakka’ manier van optreden in de media). Dit gedrag is louter functioneel en biedt de narcist de gelegenheid indruk te maken op de buitenwereld waardoor hij bevestigd kan worden in zijn grootheid. In de woorden van Morf en Rhodewalt: narcisten worden gekenmerkt door hun ‘... apparent insatiable pursuit of affirming self-knowledge through online manipulation of their social environment’ (2001: 178). Deze omgeving wordt echter niet alleen gebruikt om bewonderende reacties te krijgen, maar ook om zich te verbinden met gezaghebbende personen of gewaardeerde idealen. Hun maatschappelijk belang straalt dan op de narcist af en versterkt het image van grootheid (cf. Fortuyns eerdere flirt met Den Uyl of de latere met de idealen van de Verlichting).

De voornaamste oorzaak van deze voortdurende gerichtheid op de buitenwereld ligt in het zwak ontwikkeld zijn van het zelfbeeld van de narcist, dat daardoor nogal kwetsbaar is. Het eigenaardige van narcisme is nu dat het onderontwikkeld zijn van het zelf relatief los staat van kwaliteiten als intelligentie, creativiteit en flux de bouche, die een narcistisch persoon kan bezitten. Dit wil zeggen dat iemand zonder al te veel talenten zichzelf – onterecht – kan zien als een groot zanger of schilder, maar ook dat iemand die goed kan zingen of schilderen terecht claimt

goed te zijn in zijn vak en tegelijkertijd een narcist kan zijn. Een narcist is niet per definitie een talentloze opschepper.⁴ *Bepalend* voor narcisme zijn niet iemands capaciteiten, maar de mate waarin iemands zelfbeeld afhankelijk is van externe bewondering en erkenning. Pas als dit laatste de *sine qua non* van iemands bestaan vormt, spreken we over narcisme.

Het gaat derhalve bij narcisme om het paradoxale samengaan van een groot ego met een zwak zelfbeeld. De spanning die dit onvermijdelijk oproept, kan de narcist slechts verminderen door zijn omgeving er voor te laten zorgen dat zijn zwakke zelfbeeld in overeenstemming gebracht wordt met zijn grote ego. Dit leidt tot een continue behoefte aan positieve en bewonderende reacties, wat narcisme zijn typerende dynamiek geeft. In de eerste plaats is er de noodzaak de aandacht van anderen te vestigen op de eigen grootheid en superioriteit. Dit leidt gemakkelijk tot buitenissig gedrag, opvallende kleding, opzichtig vertoon en kenmerkende maniërismen. Deze ‘natuurlijke’ neiging tot excentriciteit wordt versterkt door het feit dat het continue trekken van aandacht leidt tot gewenning bij mensen in de omgeving van de narcist. Er zijn dan steeds sterkere middelen nodig en er ontstaat een excentriciteitsspiraal. In de tweede plaats treedt de narcist nogal dwingend op als de aandacht dreigt in te zakken en kan hij daarbij bepaald onaangenaam worden.⁵ Degenen met wie de narcist eerst goede contacten had, worden onder druk gezet en als zij onvoldoende op de gewenste wijze reageren, worden zij gemakkelijk verketterd. Ook leiden – soms geringe – tekenen van tekortschietende erkenning van het narcistische genie snel tot openlijke uitingen van woede en worden degenen die maar de minste twijfel uiten aan diens grootheid neerbuigend behandeld, genegeerd of zelfs zwart gemaakt. Ook hier is er een tendens in een extreme richting. In de derde plaats kan het inzakken of uitblijven van voortdurende aandacht en erkenning leiden tot gevoelens van schaamte, vernedering en uiteindelijk depressie. Veelal weet de narcist zich echter als een ware baron Von Münchhausen uit het moeras te trekken door opnieuw het zelfbevestigende gedrag (bij voorkeur in andere kringen) aan te wenden. Het gevolg is wel dat hij zo de nefaste vicieuze cirkel waarin hij zich bevindt in stand houdt, hetgeen ertoe bijdraagt dat gevoelens van wrok zich ophopen – en, zoals de geschiedenis leert: ressentiment is een belangrijke bron voor extreem gedrag.

Kort gezegd, narcisme is een persoonlijkheidsstructuur waarbij mensen met een zwak zelfbeeld zichzelf – terecht of onterecht – zien als iemand met uitzonderlijke kwaliteiten. Narcisten verwachten van andere mensen dat zij deze genialiteit als vanzelfsprekend (h)erkennen en het uitblijven van zulke positieve reacties tast het al niet sterke zelfbeeld van de narcist direct aan. Narcisten reageren dan ook uiterst negatief op personen die dat niet doen en in situaties waarin dit niet gebeurt. Dit lichtgeraakte en drastisch reageren op de geringste tekenen van twijfel is vooral bij de talentvollen onder hen nogal raadselachtig. De tegenstelling in de karakterstructuur

tussen een groot ego en een zwak zelfbeeld levert voortdurend spanning op en deze is slechts te verminderen door gedrag dat de aandacht van anderen weet vast te houden. Het gedrag staat dan ook volledig in functie van het verkrijgen en behouden van aandacht. In dit opzicht verschilt narcisme van zowel eigenliefde, die gezien moet worden als een positieve eigenschap, als ijdelheid,⁶ die in de meeste gevallen niet meer dan vervelend is voor de degenen die met ijdele personen moeten omgaan. Narcisme heeft – en dit is het belangrijkste voor het betoog in dit artikel – een eigen dynamiek, die in werking gezet en aangejaagd wordt door de behoefte aan (h)erkenning. Dit leidt tot een excentriciteitsspiraal, naar het extreme neigende reacties in geval van afwijzing, en diepverankerde gevoelens van ressentiment. Kortom, een dynamiek die een persoon gemakkelijk de extreme kant op stuurt.

Narcisme en media

Hoewel narcisten altijd op zoek zijn naar aandacht, richten zij zich niet per definitie op de publieke sfeer en het terrein van de politiek. Wel is het zo dat moderne westerse samenlevingen twee kenmerken bezitten die de publieke sfeer en het politieke domein voor narcisten aantrekkelijk maken. In de eerste plaats is er de centrale rol van de media. Informatie over wat zich in de eigen maatschappij en elders in de wereld afspeelt, wordt veelal niet meer rechtstreeks verkregen – het Romeinse forum, de Germaanse stambijeenkomst en het Betuwse dorpsplein bestaan niet meer –, maar via media als kranten, weekbladen, magazines, radio, televisie en internet.⁷ Het gevolg hiervan is een eigenstandige dynamiek, de dynamiek van de publieke aandacht, die de publieke sfeer voor narcisten zeer aantrekkelijk maakt. In de tweede plaats besteden de media veel aandacht aan de politiek en aan het optreden van politici. Hierdoor functioneert het politieke domein in veel opzichten als een schouwtoneel. De aanwezigheid van dit toneel en de daarbij behorende publieke aandacht laat narcisten niet onberoerd.

De dynamiek van de publieke aandacht ontstaat uit het samenspel van publiek(en) en media, dat zijn grond vindt in het feit dat er nu eenmaal aandacht is voor bepaalde zaken en voor de mensen die ze vertegenwoordigen. Publiek en media zijn van elkaar afhankelijk en uit deze afhankelijkheid ontstaat de publieke aandacht voor zaken en personen; zij vormen de basis daarvan. Het zoeken naar aandacht, hetzij als middel om andere doelen te kunnen realiseren, hetzij omwille van de aandacht zelf, brengt in combinatie met het mediabelang om hieraan gehoor te geven een dynamiek van publieke aandacht op gang en zorgt ervoor dat zij voortduurt. In onze moderne maatschappij is er continu een proces gaande bestaande uit het zoeken naar onderwerpen en personen die opvallen en waaraan mensen dus aandacht (willen) besteden en uit het naar voren

brengen van deze onderwerpen en mensen. Deze dynamiek wordt nog versterkt door de wijze waarop dit zoeken naar aandacht tegenwoordig georganiseerd is. Het benaderen van de media gebeurt namelijk in toenemende mate door spindoctors, campagneleiders, public-relationsfunctionarissen, voorlichters, managers, agenten en vele anderen die er hun werk van maken hun klanten via de media te promoten. Hiertoe leggen zij contacten met media die voor hun cliënten van belang zijn en bouwen deze uit tot ingewikkelde netwerken. Zo leggen zij de verbinding tussen de aandachtszoeker en de basale aandachtsstructuur bestaande uit media en publieken. Deze ‘contactfiguren’ haken aan bij de bestaande publiek-mediacircuits en breiden deze verder uit tot een complexe netwerkstructuur die veel weg heeft van de manier waarop paddestoelen groeien en zich voortplanten.

Het gevolg is een niet-aflatende stroom van nieuws, nieuwtjes en *talking heads*, alsmede het verschijnen van mensen op het publieke toneel die voor het krijgen van aandacht allerlei – soms zelfs de gekste – capriolen uithalen. Vooral dit laatste geeft de mediaoptredens van publieke figuren meer en meer het karakter van de vroegere kermis. Publieke figuren zijn de ware opvolgers van Hottentotten Venus, de vrouw met de baard, het tweekoppige kalf en de Reus van Rotterdam. De hectiek van deze stroom wordt vooral veroorzaakt door degenen die zoeken naar aandacht om de aandacht zelf, of dit nu is ingegeven door narcisme of door gewenning aan publieke aandacht. Doordat het publiek snel verveeld is en de betrokkenen niet zonder continue publieke aandacht kunnen, ontstaat steeds extremer gedrag en omdat mediaproducten weten dat publieken snel afhaken, stimuleren zij dit gedrag. Men ziet dan ook dat intrinsieke aandachtstrekkers voortdurend bezig zijn met het koesteren en cultiveren van de opvallende kenmerken van hun gedrag; soms gaan zij zelfs geheel op in het typetje dat ze gecreëerd hebben. Daarbij gebruiken zij bij voorkeur gedurfde en vergaande uitspraken omdat die vanzelfsprekend de aandacht trekken en daarom weer een prominente plaats krijgen in de media. De persoonlijke excentriciteits-spiraal verandert kortom onder invloed van de behoeften van het publiek en de belangen van de media in een zichzelf versterkend maatschappelijk proces.

Narcisme, media en politiek

Uit het voorgaande blijkt dat media fungeren als *spotlights* die naar aandacht strevende stervelingen zichtbaar maken op het maatschappelijke toneel. Zij die – om welke reden dan ook – publieke aandacht nodig hebben, worden als motten aangetrokken door het licht en dit gebeurt op allerlei terreinen. Hier gaat het slechts om één terrein – de politiek: bij uitstek een terrein dat volop aandacht van de media krijgt. De politieke hoofdrolspelers, zoals de minister-president, ministers, fractievoorzitters en kamerleden vinden in het algemeen dan ook ruim aandacht voor

hun uitspraken. Een tweede belangrijk kenmerk van de politiek, bezien vanuit het gezichtspunt van de narcist, is de lage toegangsdrmpel. Een ieder die zich kandidaat stelt voor een publieke functie of alleen maar aankondigt dit te zullen doen of die (potentiële) kandidaten actief ondersteunt, betreedt daarmee het terrein van de politiek.

Nu zijn er, ideaaltypisch gezien, twee wegen om de politiek in te gaan. De eerste is de koninklijke weg, die loopt via een gevestigde politieke partij en de tweede het ‘pad achterom’, bestaande uit het oprichten van een eigen partij of lijst. De eerste weg is aantrekkelijker dan de tweede, omdat de kans om gekozen te worden en aandacht te krijgen groter is. Het nadeel is echter dat deze weg hogere eisen stelt aan kandidaten. Zij moeten in dit geval de – vaak – lange weg door de partij afleggen en om hun doel te bereiken moeten zij laten zien dat zij over voldoende politieke, bestuurlijke en/of sociale vaardigheden beschikken. Zij moeten zich aan de officiële partijlijn houden en zich onderwerpen aan de interne regels en besluiten. En, last but not least, vereist deze weg nogal wat uithoudingsvermogen. Bovendien is succes allerm minst zeker en bevindt het verkrijgen van publieke aandacht zich veelal redelijk ver in de toekomst. De tweede weg is een stuk simpeler en vereist slechts tijd en wat geld. Toch levert ook deze weg niet vanzelfsprekend de verlangde aandacht op. Zo stellen zich bij elke verkiezing vele personen, verdeeld over een aanzienlijk aantal lijsten, kandidaat, maar worden slechts weinigen van hen gekozen. En nog minder van hen ontvangen meer dan kortstondige aandacht.

Dit maakt de politiek niet per definitie het meest aantrekkelijke gebied voor degenen die aandacht om de aandacht zoeken – zeker als in aanmerking wordt genomen dat de prijs voor die aandacht nogal hoog is. Het politieke werk vraagt nogal wat in termen van energie en inzet en dit veld kan genadeloos zijn voor degenen die over onvoldoende politieke en bestuurlijke kwaliteiten beschikken. Het ligt voor de hand dat intrinsieke aandachtzoekers het eerder op andere terreinen zullen proberen. Toch blijft de politiek ook aan hen trekken, omdat dit terrein over enkele niet te versmaden hoofdprijzen beschikt.⁸ In de eerste plaats kent de politiek functies die een voortdurende aandacht vanuit de samenleving garanderen. Voorbeelden zijn die van minister-president en, in wat mindere mate, die van minister en staatssecretaris. In de tweede plaats bestaat er in het politieke domein een rol, die de narcist op het lijf geschreven is: die van de redder des vaderlands. Deze rol, die overigens niet meer is dan een historisch gecreëerde mythe, vereist volgens de overlevering uitzonderlijke kwaliteiten, zoals intelligentie, doorzicht, leiderschap en moed. Zoals eerder aangegeven, is het kenmerkend voor narcisten dat zij zichzelf zien als bijzonder en voor degenen onder hen die zich zeer uitzonderlijk vinden, biedt de politiek bij uitstek de mogelijkheid om hun grootse dromen waar te maken. Hierbij moet bedacht worden dat aan de

rol van de redder des vaderlands de eveneens zeer aantrekkelijke notie van ‘het geroepen zijn tot’ verbonden is, wat het aspect van uitzonderlijk zijn in niet geringe mate vergroot.⁹

Als een narcist besluit de politiek in te gaan, zal dit bijna altijd gebeuren via het ‘pad achterom’. De koninklijke weg is immers voor hem nagenoeg onbegaanbaar, omdat zijn persoonlijkheid deze blokkeert. Narcisten verwachten immers dat anderen zonder meer hun grootheid herkennen en erkennen en voelen niets voor het uitvoeren van ondergeschikte taken om hun politieke en bestuurlijke kwaliteiten te bewijzen. Ook zijn zij slecht in staat om met anderen samen te werken, omdat hen de daarvoor benodigde empathie ontbreekt en zij gemeenlijk niet werken volgens het ‘voor wat, hoort wat’ principe. Daarbij komt nog dat het voor hen schier onmogelijk is zich te schikken in zaken als een partijprogramma of een partijlijn. Vandaar dat zij meestal de politieke arena betreden via het oprichten van een eigen partij, zoals Berlusconi dat deed met zijn ‘Forza Italia’. Een andere mogelijkheid is het zich aansluiten bij een partij in de marge. In het laatste geval nemen zij deze (*de facto* of *de jure*) over, zoals Hitler dat in de twintiger jaren in Duitsland deed (Fest, 1974: 172-6; Kershaw, 2001: 140-3). Het voorgaande wil niet zeggen dat narcisten nooit de koninklijke weg proberen te bewandelen, maar slechts dat zij door hun persoonlijkheid weinig tot geen kans maken deze ook te voltooien. Het langdurig en vergeefs pogen van Fortuyn om via de PvdA een positie in de Nederlandse politiek te verkrijgen is hiervoor illustratief. Zelfs toen dit faalde, probeerde hij eerst de koninklijke weg via het CDA en de VVD alvorens hij de politieke arena betrad via achtereenvolgens een marge- en een eigen partij.

Narcistische politici komen dus noodzakelijkerwijs uit de marge van het politieke bestel en om in het centrum daarvan door te dringen, hebben zij de media nodig. Zonder media-aandacht (die ze voor zichzelf ook al nodig hebben) is het bijna onmogelijk om hun potentiële medestanders en kiezers te bereiken. Op dit punt kan het zoeken van media naar aandachttrekkende personen deze politici goed van pas komen. Het is immers het ‘vak’ van elke narcist om aandacht te trekken. Dit betekent in de politiek dat de wijze waarop zij hun boodschap verkondigen zodanig moet zijn dat de media er wat mee kunnen. Het betreft hier presentatie, retoriek, uiterlijke kenmerken, zoals opvallende gimmicks, kleding en tics, en het doen van opvallende en vergaande uitspraken. Dit vereist eigenschappen die moeilijk grijpbaar zijn en die ik – bij gebrek aan beter – vooralsnog aanduid met de term ‘retorisch talent’. Zij moeten tevens in staat zijn de media-aandacht te organiseren. Organisatietalent is echter minder belangrijk dan retorisch talent. Het eerste valt namelijk wel, maar het tweede niet bij anderen te halen.

Kortom, het politieke domein is voor narcisten aantrekkelijk, omdat het een door hen gewenst toneel biedt waarop zij kunnen schitteren; zoals Morf en Rhodewalt opmerken, ‘All they [narcis-

sists] need is a stage, where they try to win applause, no matter what the interpersonal costs' (2001: 189). Dit terrein heeft bovendien een lage toegangsdrempel, wat de aantrekkelijkheid ervan nog vergroot. De politiek kan functioneren als een schouwtoneel, omdat het daarin gaat om beslissingen die de burgers raken en daardoor in hun belangstelling staan. Het is daarmee vanzelfsprekend dat media hieraan veel aandacht besteden. Narcistische (aspirant)politici hebben indien zij over voldoende retorisch talent beschikken bij bepaalde media een streepje voor, omdat zij door hun excentrieke gedragingen en hun opvallende uitspraken de kans vergroten op aandacht van die publieken die voor die media interessant zijn. Nu is het niet zo dat elke narcist met retorisch talent er in slaagt het politieke toneel te betreden en daarop de aandacht van media en publiek langdurig weet vast te houden. Wel is het zo dat wanneer dat gebeurt, er steeds sprake is van het eerder genoemde zichzelf versterkende proces in de richting van excentrieker gedrag en meer extreme voorstellen. Dit speelt een belangrijke rol in de verwantschap tussen populisme en narcistische politici waarop in de volgende paragraaf zal worden ingegaan.

Narcisme en populisme

Populisme

Populistische bewegingen kwamen in de laatste decennia van de negentiende eeuw in verschillende landen¹⁰ op als bundeling van het verzet tegen het oprukkende kapitalisme, de doorgaande industrialisering en de daarmee samenhangende commercialisering van het dagelijkse leven. Deze sociale veranderingen hadden een samenleving voortgebracht die velen, met name arbeiders, kleine middenstanders en boeren, onvoldoende als de hunne herkenden en die zij met hun verzet ook niet meer als zodanig erkenden. Deze populistische bewegingen richtten zich – in de woorden van Derber – op ‘taking back power from the almighty corporation and restoring sovereignty to the people’ (1998: 27). Volgens deze bewegingen moesten in de samenleving de gewone mensen – het volk – weer voorop gesteld worden. In de kern ging (en gaat) het bij populisme om ‘the belief in the importance and rights of the common people’ (definitie uit de online Encyclopaedia Britannica). Het populistische verzet was overigens niet alleen gericht tegen de economisch machtigen, maar ook tegen de politieke elites. Dezen werden gewantrouwd en dit wantrouwen gold evenzeer het stelsel waarin zij functioneren – de representatieve democratie. In de politiek betekende populisme daarmee bestuur (liefst direct) voor en door het volk.

Populisme heeft in de loop der tijd verschillende ontwikkelingen doorgemaakt en heeft met name in West Europa een redelijk specifiek profiel gekregen dat het mogelijk maakt het te van-

gen in een begripsomschrijving. In dit deel van de wereld kristalliseerde het negentiende-eeuwse verzet tegen kapitalisme en individualisme, beide geassocieerd met de ideeën van de Verlichting, uit in een culturele tegenbeweging, de Romantiek (Gouldner 1973). Deze vond vooral in Duitsland een geschikte voedingsbodem en daar ging het denken in termen van volk en gemeenschap een belangrijke plaats in het maatschappelijke discours innemen.¹¹ In het interbellum werd het herstel van de oorspronkelijke Germaanse volksgemeenschap zelfs het centrale element binnen de populistische bewegingen. Ook daarbuiten had dit denken een aanzienlijke aantrekkingskracht en zo raakte in West Europa de kern van het populisme – ‘commitment to the people’ – nog sterker verbonden met het gemeenschapsgevoel en werd populisme hier bestuur voor en door het volk dat samen een culturele gemeenschap vormt.¹²

Een gemeenschappelijke cultuur omvat vanzelfsprekende opvattingen, waarden, normen en manieren van doen die voor een ieder gelijkelijk gelden en die voortkomen uit een gedeelde geschiedenis. Juist het doorbreken van deze eenheid – bijvoorbeeld door elite- of klassenvorming – leidt er in de populistische visie toe dat niet het algemene belang, namelijk dat van het volk, maar deelbelangen vooropgesteld worden. Dit laatste wordt nog versterkt door de representatieve democratie die het najagen van groepsbelangen bevordert. De negatieve gevolgen hiervan kunnen in deze visie logischerwijze slechts bestreden worden door het volk en een bij dit volk passend stelsel centraal te stellen. Daarbij komt nog het – vaak impliciete – uitgangspunt dat het gelijk aan de zijde van het volk ligt. Dit is in tegenstelling tot de elite echt en ongekunsteld en bij het volk is de ware onbedorven deugd en beschaving te vinden die in de samenleving door de cultivatie en gekunsteldheid van de bestaande elites naar de achtergrond gedrongen is.¹³ In de politiek wordt het nuchtere oordeel van de gewone mens op basis van zijn gezonde verstand door populistten als superieur gezien en dit maakt gewone mensen tot een bron waaruit populistische politici dankbaar putten. Zij zijn daarmee niet alleen achterban maar ook bron en – in het ideale geval – toetssteen voor populistische ideeën en maatregelen. Dit maakt, positief bezien, populisme tot politiek voor en door volk. Bij een negatiever oordeel over het belang van dit gezonde ‘Volksempfinden’ wordt populisme al snel het de oren laten hangen naar wat er ook maar aan gevoelens van ressentiment uit de ‘onderbuik’ van het volk naar boven borrelt. Populisme is als het ware een medaille met aan de ene kant het ideaal van de volkssoevereiniteit en aan de andere de vrees voor de effecten van ongebreideld ressentiment; een ambivalentie die in Pels’waardering van Fortuyn’s optreden in de Nederlandse politiek pregnant naar voren komt (2003: 286).

Uit het gemeenschappelijke uitgangspunt van populistische bewegingen en partijen – het volk als eenheid – en de daaruit volgende tegenstelling tussen het volk en degenen die daartoe

niet behoren, zoals elites, vallen de voornaamste kenmerken van de wijze waarop populisten politiek bedrijven af te leiden. Het gaat om vier kenmerken¹⁴ die in elk geval in West Europa – in zwakkere of sterkere vorm – steeds voorkomen.

Ten eerste *het vereenvoudigen van de politieke werkelijkheid*. Het opereren van de politieke elite wordt in de populistische visie voorgesteld als nodeloos ingewikkeld. Dit komt omdat elites met hun intellectualistische steekspelletjes te ver verwijderd zijn geraakt van het gebruiken van het gezonde verstand – bij uitstek het instrument van het volk. Als men in de politiek gewoon het gezonde verstand gebruikt, kan het allemaal eenvoudiger en sneller. Dit mondt uit in zwart-witvoorstellen voor het oplossen van dagelijks voorkomende problemen. Zo wordt de migratieproblematiek teruggebracht tot grenzen dicht, gedwongen uitzetten van illegalen en het verbieden van huwelijken met personen uit het land van oorsprong of kunnen files worden weggetoerd door eenvoudigweg meer en bredere wegen aan te leggen.

Een tweede kenmerk is *het verwijderen van door de elite gelegde rookgordijnen*. De ingewikkelde manier van doen van elites wordt niet slechts als nodeloos gezien, maar wordt ook gewantrouwd. Op deze wijze verhullen elites dat zij vooral hun eigen (deel)belangen dienen ten koste van het (algemeen) belang van het volk. De populistische politicus scheurt – in de visie van zijn aanhangers – door zijn directe en duidelijke aanpak, dat wil zeggen de ‘gezond-verstand-aanpak’ van het volk, deze door de elite geproduceerde rookgordijnen aan stukken en brengt helderheid voor een ieder die maar wil zien.

Ten derde is sprake van *politiek als anti-politiek*. Het wantrouwen ten opzichte van de elite strekt zich uit tot het politiek stelsel dat deze elite voorstaat, de representatieve democratie. Dit systeem stelt de elite in staat om het eigen belang voorop te stellen. Deze argwaan betreft het gehele bestel, dat wil zeggen regering, parlement, wetenschappers en deskundigen in talloze raden en commissies, ambtenaren, enzovoort. Populisten zijn tegen deze gevestigde orde en wijzen deze af. Zij hebben een voorkeur voor vormen van directe democratie. Zelfstandigheid van politieke vertegenwoordigers en van degenen die hen omringen, moet beperkt worden om te voorkomen dat dezen hun eigen belangen voor laten gaan voor die van de bevolking. Dit levert een merkwaardige tegenspraak op: aan de politiek deelnemen door er tegen te zijn.

Het vierde en laatste kenmerk van het populisme is *het leiderschapsprincipe*. Bij de voorkeur voor directe democratie komt namelijk nog dat de populistische politicus zich er op voorstaat dat hij anders dan de leden van de bestaande elites aanvoelt – en daardoor weet – wat het volk wil. Daar hij net als de gewone ‘man’ een buitenstaander is, is hij anders dan de politici van de gevestigde partijen niet verstrikt in het web van politieke spelletjes en achterkamertjesoverleg. Dit stelt hem in staat om open te staan voor echte mensen en hun problemen. Als hij de leiding

krijgt, kan hij met deze wetenschap op de wijze van het volk – duidelijk, direct en eenvoudig – bestaande problemen aanpakken en oplossen en zo de soevereiniteit terugbrengen bij het volk. Als leider doet hij immers wat het volk wil. In feite is de ‘sterke’ leider de meest logische oplossing voor degenen die het bestuur van het land niet wensen toe te vertrouwen aan mensen die hen vertegenwoordigen.

Deze kenmerken zijn weinig inhoudelijk en populisme is dan ook niet bij voorbaat rechts of links. Het is, zoals Taggart (2000: 4) stelt, een ideologisch gezien leeg concept, waarin allerlei ideeën – linkse zowel als rechtse – een plaats kunnen krijgen. Canovan wijst in dit verband op het belang van het verzet tegen de dominante orde. Kenmerkend voor populisten is volgens haar dat zij *tegen* zijn – een eigenschap ooit briljant getypeerd door Van Kooten en De Bie in de politieke escapades van Jacobse en Van Es – en dit ‘tegen zijn’ bepaalt waar populisten voor zijn (1999: 4).¹⁵ Hier heeft zij zeker een punt, maar zij laat daarbij het belang van de geschiedenis te veel buiten beschouwing. Zo zijn in West-Europa populistische bewegingen, partijen en politici eerder rechts dan links en hebben, anders dan in de Verenigde Staten, populistten zich meestal verzet tegen linkse sociale oplossingen. Vooral het Duitse populisme verenigde het afwijzen van de kapitalistische maatschappij met een virulent antimarxisme. Door deze historische achtergrond bestaan er in West Europa nauwelijks en in de Verenigde Staten nog wel verbanden tussen populisme en links (zie voor een voorbeeld van dit laatste Derber 1998) en wordt populisme in West Europa ook negatiever gewaardeerd dan in de Verenigde Staten.

De belangrijkste constante in het populisme is het gevoel buitenstaander te zijn. Het is de bron van het ressentiment dat zo typerend is voor populistische bewegingen. Dit ressentiment typeert niet alleen de politieke stijl van de populistische voormannen, maar ook de voorkeuren van de achterban. Het is de belangrijkste voedingsbodem voor het radicalisme van populistische politieke programma’s en beleidsvoorstellen en voor de wijze waarop populistten in de politieke arena optreden. Een neiging tot extremisme die bovendien nog versterkt wordt door het geloof in de superioriteit van het gezonde verstand van de gewone mens en de daaruit volgende voorkeur voor simpele zwart-wit oplossingen voor complexe problemen. Populisme is onveranderlijk radicaal en tendeeert naar het extreme.

Affiniteit tussen narcisme en populisme

Er is geen noodzakelijk verband tussen de politieke ideeën van de narcist die het politieke domein betreedt en zijn narcisme. Het is echter wel zo dat zo’n (aspirant)politicus eerder voor een populistische aanpak in zijn politieke carrière zal kiezen, omdat er overeenkomsten bestaan tus-

sen persoonlijkheidskenmerken van de narcist en politieke kenmerken van het populisme. In de eerste plaats delen narcisten en populisten de voorkeur voor een sterk (in het geval van de narcist éénhoofdig) leiderschap, hoewel de motieven voor deze voorkeur duidelijk van elkaar verschillen. In de tweede plaats delen narcisten en populisten het gevoel buitenstaander te zijn. In beide gevallen is er sprake van ressentiment en zoals altijd is ook hier gedeelde smart halve smart. In de derde plaats heeft de narcist in het politieke domein de neiging de eigen capaciteiten te overschatten en daarmee de complexiteit van politieke vraagstukken te onderschatten. Dit leidt tot een neiging om te komen met vereenvoudigde oplossingen en ook dit deelt de narcist met populist. Deze neiging wordt nog versterkt doordat een narcistisch politicus niet kan, wil of mag participeren in het 'vuile' bestuurswerk waardoor hij in deze weinig ervaring op kan doen. Een vierde en laatste overeenkomst tussen narcisme en populisme is de neiging tot radicalisme en extremisme.

Deze samenhangen volgen niet oorzakelijk uit elkaar en het is dan ook niet zo dat elke narcist in de politiek de populistische weg zal kiezen. De affiniteit tussen beiden maakt de kans daarop wel aanzienlijk groter en, wat meer is, zij hebben de neiging elkaar te versterken. Zo wordt de narcistische neiging tot radicalisme en extremisme versterkt door de populistische voorkeur voor radicale oplossingen en wordt deze laatste tendens vervolgens weer versterkt door de eerste. De samenhang tussen narcisme en populisme is kortom een duidelijk voorbeeld van Wahlverwandschaft en is vergelijkbaar met de samenhang die er volgens Weber (1976: 724) bestaat tussen de geloofspraktijk in zuivere protestantse sekten en democratie.

De weg naar de macht

Een narcistisch aspirant-politicus moet – net als elke andere aankomende politicus of partij die van buiten de gevestigde orde komt – voldoende steun in de samenleving weten te verwerven. Dit verwerven van steun is een proces dat via een specifiek patroon verloopt. Het bestaat uit een viertal elkaar opvolgende fasen, die gezamenlijk het aan de macht komen van een politicus of partij kunnen produceren. In dit proces is elke fase zowel voorwaarde voor het ontstaan van de volgende als inhoudelijk het product van de voorgaande. In termen van Smelser: elke fase voegt waarde toe aan het uiteindelijke resultaat, dat zonder deze toevoeging niet zo tot stand gekomen zou zijn (1962: 13/4).

De eerste fase van dit proces bestaat uit het naar voren komen van een narcistisch politicus. Op zich is dat niet zo bijzonder. Zulke mensen rammelen immers regelmatig aan de deur van de

macht; zeker in moderne samenlevingen waar de dynamiek van de publieke aandacht een grote rol speelt. Om een voet tussen de deur te krijgen, is het voor de aspirant-politicus belangrijk om over voldoende retorisch talent – vaak ook aangeduid met charisma – te beschikken. Charisma omvat, zoals Ellemers in het voetspoor van Weber terecht vaststelt, echter meer dan persoonlijke kwaliteiten (2002: 2; zie ook Van Herwaarden 2005). Alhoewel deze essentieel zijn, betekenen ze weinig zonder positieve reacties vanuit de maatschappij. Charisma betreft in Webers visie immers bovenal het gegeven dat anderen eigenschappen en gaven van die politicus als bijzonder zien, hem daarom aandacht geven en hem zonodig de leiding willen toevertrouwen. Hierbij speelt de maatschappelijke context waarin het optreden plaatsvindt een grote rol.

Zo was het talent of charisma van Pim Fortuyn duidelijk afhankelijk van het sociaal-culturele klimaat van Nederland rond de eeuwwisseling. In het Nederland van de jaren vijftig of in het huidige Amerika zou zijn onverhuld koketteren met zijn seksualiteit en zijn beleving daarvan in *dark rooms* volstrekt zijn afgewezen, nog afgezien van het feit dat zijn ‘over-the-top performance’ in beide situaties als niet passend voor een politicus gezien zou zijn. Ditzelfde geldt bijvoorbeeld ook voor Hitlers retorische stijl. In het Nederland van de jaren dertig zou deze stijl lang niet zo succesvol zijn geweest en hij zou dit ook niet zijn in het Duitsland van nu. Iets dergelijks geldt voor het optreden van Berlusconi. Hij is hiermee buiten Italië duidelijk minder succesvol dan daarbinnen.¹⁶ De maatschappelijke context bepaalt tegelijkertijd de mate waarin de narcistische politicus voor de media aantrekkelijk is en daarmee de ruimte die hij van hen krijgt om burgers van zijn kwaliteiten te overtuigen. Deze ruimte wordt bovendien nog verder vergroot indien hij (een deel van) de media beheerst. Ook hier is de opkomst van de mediamagnaat Berlusconi illustratief.

Deze eerste stap in de politieke arena wordt vrijwel altijd gevolgd door een toestroom van ontevredenen en miskenden. Vaak zijn dit mensen die al een carrière in de politiek achter de rug hebben, welke ondertussen op dood spoor is beland, of mensen die al vaker betrokken zijn geweest in – meest kansloze – politieke initiatieven. Ook personen die op hun eigen terrein – zaken, wetenschap, enzovoort – wel succesvol zijn, maar die daarvoor naar hun idee onvoldoende maatschappelijke erkenning krijgen, worden nogal eens aangetrokken door zo’n politieke ondernemer. Dit is het geval bij elk politiek initiatief, maar de toestroom is duidelijk groter als personen naar voren treden die zelf door ressentiment gemotiveerd worden. Ressentiment trekt namelijk als een soort magneet ressentiment aan. De waarde van deze toestroom voor de politieke toekomst van de aspirant-politicus ligt niet zozeer in hun aantal als wel in hetgeen deze mensen meebrengen. Geld is hier belangrijk, want politiek is een dure zaak. Nog belangrijker is organisatievermogen, zeker als dit gekoppeld is aan toegang tot relevante netwerken. Zo was het eerste

bij de start van Fortuyn duidelijk aanwezig, maar was het met het organisatievermogen povertjes gesteld. Kijken we naar de opkomst van Hitler, dan valt op dat daarbij van het begin af aan geld en organisatievermogen aanwezig waren – en niet te vergeten de vele contacten in de destijds florerende rechts-populistische kringen. Vooral de wijze waarop zijn partij, de NSDAP, na de mislukte putsch van 1923 herrees, illustreert het belang van de aanwezigheid van organisatievermogen. De stevige landelijke organisatie die met name Gregor Strasser vanaf 1926 op poten zette, stelde deze in de verkiezingen weinig succesvolle partij in staat om op grootse wijze te profiteren toen de maatschappelijke omstandigheden zich in 1929 drastisch wijzigden (Kershaw 2001: o.a. 259-261).

De derde fase volgt meestal direct op de tweede, want gezien het feit dat een narcistisch politicus – bijna noodgedwongen – de politiek via het ‘pad achterom’ betreedt, moet er onmiddellijk een partij uit de grond gestampt worden of een bestaand partijtje drastisch hervormd worden. Dit doet een groot beroep op de financiën en het organisatievermogen. Bovendien gebeurt dit veelal in situaties waarin alle inzet vereist is voor het voeren van een politieke campagne. Degenen die er in slagen om aan de partijorganisatie voorrang te geven, daarvoor de tijd krijgen en/of over ruime bronnen hiertoe beschikken, zijn in het voordeel. Zoals hierboven aangegeven, is Hitlers carrière hét voorbeeld van de toegevoegde waarde van een goed georganiseerd partijapparaat en laten de perikelen van de LPF zien wat er gebeurt als dit ontbreekt. Sterker nog, een stevige partijorganisatie is de *sine qua non* voor de narcist om na een aanvankelijk succes in de politieke arena te overleven.

De vierde fase betreft het werven van een achterban. De charismatische opkomst heeft al de aandacht getrokken en deze gericht op zaken waarvan het belang tot dan toe onderbelicht was gebleven. Dit levert een potentieel op van mensen die zich bewust worden van problemen die zij tot dan toe nog niet als zodanig herkenden. Dit potentieel moet omgezet worden in een achterban die bereid is het oplossen van de gesignaleerde problemen toe te vertrouwen aan degene die zich als leider opwerpt. Nu zijn er in elke samenleving voldoende tekortkomingen aanwezig die de potentie in zich hebben getransformeerd te worden in sociale problemen.¹⁷ Een aankomend narcistisch politicus beschikt in principe dus altijd over munitie om het establishment mee te bestoken. Dit geldt echter minder voor maatschappelijke tekortkomingen die een populistische beweging op gang kunnen brengen – het type beweging dat het beste aansluit bij het machtsstreven van een narcistisch politicus. Bij zulke bewegingen moet er minstens mede sprake zijn van een teloorgang van het vertrouwde en van hetgeen mensen tot dan toe verworven hebben.

Hoe belangrijk dit is, valt duidelijk te zien bij de negentiende-eeuwse populistische bewegingen. Neem als voorbeeld Duitsland. Hier had de opkomst van het onverhulde kapitalisme in

combinatie met de snelle rücksichtslose industrialisering tot gevolg dat kleine boeren het niet konden volhouden tegen grote geïndustrialiseerde boerenbedrijven en zich klemgezet voelden door de banken wier leningen zij niet meer terug konden betalen. Ditzelfde gold ook voor de zelfstandige vaklieden, met als algemeen gevolg dat de meer persoonlijke verbanden van de kleine stad en het platteland moesten plaatsmaken voor anonieme grote steden met hun massale fabrieken en werkplaatsen. Deze veranderingen leidden, zoals Fritzsche (1990) in zijn gedegen studie laat zien, tot het ontstaan van talloze organisaties die samen een brede populistische beweging vormden. Deze beweging vormde op haar beurt weer het potentieel dat Adolf Hitler wist om te zetten in een hem actief steunende achterban.

Dit type veranderingen is niet slechts iets van het verleden, maar is een constant kenmerk van de moderne samenleving waaraan de moderne burger min of meer gewend is. Toch kunnen maatschappelijke veranderingen ook hier problematisch worden. Dit is vooral het geval als ze sneller verlopen en de gevolgen ingrijpender zijn. In de huidige tijd zijn dit met name de globalisering, de terugkeer van het meer onverhulde kapitalisme en de elektronische revolutie. Deze brengen met zich mee dat de zekerheid van werk en een vaste baan aan het verdwijnen is en dat werknemers zich steeds weer moeten om- en bijscholen en op zoek moeten naar nieuwe banen. Tevens brengen de ontwikkelingen fenomenen voort als culturele globalisering en immigratie, die beiden de identiteit van burgers in hun samenleving bedreigen. Om met Taggart (2000) te spreken, het ‘heartland’ van nogal wat mensen wordt erdoor aangetast.¹⁸ De reactie hierop blijft dan ook niet uit en is in allerlei Europese landen te zien in de opkomst van populistische politici en partijen – door René Cuperus (2003) treffend getypeerd als een ‘angstig-woedende’ schreeuw om behoud van de vertrouwde leefwereld en identiteit.

Concrete aantastingen van de vertrouwde leefwereld vormen naast de overige – altijd aanwezige – tekortkomingen in de samenleving de brandstofreservoirs voor de narcistische politicus op weg naar de macht. Deze aantastingen worden nog bruikbaar voor een greep naar de macht als ze al eerder voorwerp van maatschappelijke discoursen en/of populistische mobilisering waren. In dat geval leven zij immers onder de burgers. Hierbij komt nog de aanwezigheid van issues die een beroep doen op het – vaak slapende – wantrouwen van burgers in de leidende elites. Voorbeelden daarvan zijn Hitlers dolkstootlegende, Fortuyns achterkamertjesoverleg, of schandalen als de bouwfraude. Gezamenlijk kunnen deze factoren de finale waarde toevoegen aan de politieke carrière van de narcist, omdat het opbouwen van een vaste achterban het mobiliseren van kiezers eenvoudiger maakt, en dit laatste bij uitstek het middel is waarmee politici die van buiten de gevestigde orde komen toegang tot de politiek kunnen forceren.

Of de politicus weet door te breken naar de macht hangt af van het succesvol doorlopen van de vier hiervoor genoemde fasen en dit maakt het fasemodel een hulpmiddel om het succes van een opkomend politicus in te schatten. Het eenvoudigst is de eerste fase. Het is veelal niet zo moeilijk om in de publieke belangstelling te komen. In de moderne mediamaatschappij is de entertainmentwaarde van iemands optreden hiervoor meestal voldoende. De tweede fase is al lastiger. Het is minder eenvoudig mensen aan te trekken die in voldoende mate over bronnen als geld en organisatievermogen beschikken. Nog moeilijker is de derde fase: het opbouwen van een effectieve partijorganisatie. Het moeilijkst is echter de vierde fase. Hier is de aspirant-politicus allereerst afhankelijk van het aantal mensen dat aangesproken wordt door de populistische boodschap. Dit is in vele gevallen niet groot genoeg om zijn doel te bereiken. Het verwerven van meer dan vijftien à twintig procent van de stemmen blijkt in de meeste gevallen een hels karwei. In de tweede plaats blijkt het vasthouden van de achterban nog veel lastiger te zijn. De perikelen van de LPF zijn in dit opzicht illustratief.¹⁹ Het werven en vasthouden van een achterban wordt bovendien nog bemoeilijkt door het feit dat een narcistisch politicus de inhoud van zijn politieke programma vaak niet volledig zelf kan bepalen (hoewel deze inhoud mede zijn aantrekkingskracht op de kiezer bepaalt). Dit komt door zijn afhankelijkheid van de bijdragen van anderen. Elke bijdrage – geld, organisatievermogen, actief partijlidmaatschap, potentiële stemmen en andere vormen van steun – kan mede de richting sturen waar een politicus inhoudelijk naar toe gaat. Populair gezegd: ‘wie betaalt, bepaalt’.

De vier fasen van het waardetoevoegingsmodel kunnen het best gezien worden als een set die samen de noodzakelijke voorwaarde vormen voor het veroveren van de macht. Deze set is evenwel zo goed als nooit voldoende voor het bereiken van de macht omdat de narcistische politicus daarvoor met zijn eigen partij een meerderheid moet behalen. Dit is tot nu toe niet voorgekomen. Wel is het zo dat er situationele factoren kunnen zijn, die de macht binnen zijn bereik brengen. Meestal gaat het hier om acties van medepolitici die betrokken zijn in de strijd om de macht en die de situatie ten gunste van hem veranderen; iets wat wordt aangeduid met de term ‘het openen van het *window of opportunity*’. Heel bekend is in dit verband de serie fouten en onderschattingen van de leidende politici in Duitsland die in 1933 Hitler het kanselierschap bracht. Zoals Kershaw kernachtig concludeert: ‘Hitler’s own actions were only of secondary importance in bringing him to power’ (2001: 380). Vergelijkbaar hiermee is de wijze waarop Mussolini in Italië aan de macht kwam. Zijn bluf met de mars op Rome in 1922 slaagde omdat de koning en de leidende politici zwak op Mussolini’s uitdaging reageerden (Knight 2003: 17).

De stand van het *window of opportunity* complementeert Smelsers proces van waardetoevoeging. Situationele factoren kunnen het verschil maken. De lotgevallen van Haider en Berlus-

coni zijn in dit opzicht interessant. Zij doorliepen het proces van waardetoevoeging goed, maar er was tussen beiden één cruciaal verschil. In Italië ging het *window of opportunity* voor Berlusconi, mede door het falen van links, wijd open, zodat hij minister-president kon worden. In Oostenrijk echter kwam regeringsmacht voor de partij van Haider, de FPÖ, pas in zicht door de ommezwaai van de leider van de ÖVP, Schüssel. Deze politicus maakte zeer vaardig gebruik van de verkiezingswinst van Haider om zelf aan de macht te komen, terwijl hij de protesten uit de andere EU-landen gebruikte om wel de politieke steun van Haiders FPÖ, maar niet Haider zelf in te lijven. Ten slotte maakte de dynamiek van de narcistische persoonlijkheid het voor Haider onmogelijk om blijvend een machtspositie in zijn partij en op de achtergrond in de regering te behouden. Vooral het koketteren met dictator Saddam Hussein maakte hem onmogelijk. Dezelfde dynamiek speelt ook Berlusconi parten, maar zijn positie lijkt voorlopig minder afhankelijk te zijn van zijn strapatsen dan van het optreden van links.²⁰

Slotbeschouwing

De moderne mediamaatschappij biedt narcistische persoonlijkheden ruime mogelijkheden om hun ‘dreams of success, power, beauty, and brilliance’ – al is het maar gedurende Andy Warhols vijftien minuten – waar te maken. Ook het politieke domein is niet gevrijwaard van het binnentreden van narcisten. Gezien de affiniteit tussen narcisme en populisme maken narcistische politici de meeste kans in een maatschappelijk klimaat dat gunstig is voor populistische oprispingen, dat wil zeggen: als maatschappelijke veranderingen zo snel gaan en zo diep ingrijpen dat velen hun ‘heartland’ bedreigd zien. Een recent voorbeeld hiervan in eigen land is de komeetachtige opkomst van Pim Fortuyn. De dynamiek van zijn narcisme, versterkt door de populistische golf die hij wist te ontketenen, leidde tot politieke radicalisering en het innemen van extreme standpunten.²¹

Deze opkomst is illustratief voor politiek narcisme meer in het algemeen. Hierbij zijn het met name de media die via de dynamiek van de publieke aandacht het optreden van narcistische politici faciliteren en versterken. Het gevolg is onveranderlijk maatschappelijke beroering en verheviging van de strijd in de politieke arena. Het kan zelfs – onder omstandigheden – problemen opleveren voor het functioneren van de representatieve democratie. Dit laatste wordt echter pas een reële mogelijkheid indien zo’n politicus aan de macht weet te komen en dit is op zijn beurt afhankelijk van twee voorwaarden. De eerste voorwaarde bestaat uit het succesvol doorlopen van het proces van waardetoevoeging, dat wil zeggen het verkrijgen van media-aandacht, het

vinden van medestanders met geld, organisatievermogen en/of contacten, het opbouwen van een effectieve partijorganisatie en het verwerven en vasthouden van een achterban. De tweede voorwaarde betreft het reageren van de andere politieke actoren op zijn uitdaging. Hun acties kunnen namelijk de aanstormende politicus de gelegenheid bieden zijn doel, politieke macht, te bereiken. Het eerstgenoemde proces op zichzelf is daarvoor zo goed als zeker onvoldoende. Hij kan derhalve pas slagen indien anderen de *window of opportunity* voor hem openen. Beiden zijn noodzakelijke, maar alleen samen voldoende voorwaarden voor het bereiken van de macht.

Politiek narcisme komt voort uit eigenschappen van de moderne democratische samenleving zelf. Drie kenmerken van die samenleving zijn hierbij van doorslaggevend belang: de niet al te hoge toegangsdrempel tot de politieke arena; processen van sociale verandering die het leven van burgers drastisch door elkaar gooien; en het functioneren van de media. Het belang van het eerste kenmerk is af te leiden uit het feit dat dit fenomeen niet in alle westerse democratieën even frequent voorkomt. In stelsels die (structureel) een twee- of driepartijstelsel begunstigen, verloopt de toegang tot de politiek bijna altijd via de bestaande partijen, waardoor dit terrein voor narcistische politici veel minder toegankelijk is. Een vrij recent voorbeeld levert Engeland. Hier slaagde de flamboyante oud-televisiepresentator, Kilroy-Silk, er met een aantal partijgenoten vrij gemakkelijk in om door te dringen tot het Europese parlement. Bij deze verkiezingen geldt immers in tegenstelling tot de landelijke verkiezingen in Engeland het stelsel van evenredigheid. Het districtenstelsel maakt het echter voor hem veel moeilijker om in het nationale parlement een plaats van enige importantie te veroveren, zoals gebleken is in de jongste verkiezingen in Engeland.

Het tweede kenmerk verklaart minder de opkomst op zich, dan wel het episodische karakter ervan. Sociale verandering is eigen aan de moderne maatschappij en verontrust als zodanig de meeste burgers niet zo snel. Dit is wel het geval in perioden waarin veranderingsprocessen sneller verlopen en de gevolgen ervan ingrijpender zijn. Burgers raken dan in hun dagelijks leven als het ware de draad kwijt en ‘schreeuwen’ om terugkeer naar een meer vertrouwde leefwereld. Dit uit zich in populistische bewegingen waarvan narcisten soms gebruik weten te maken.

Het derde kenmerk – de wijze waarop de media functioneren – is in het verklaren van de opkomst van narcistische politici het belangrijkste. Media nemen in alle moderne samenlevingen een grote plaats in en dit is al zo vanaf het ontstaan van dit type samenleving in de tweede helft van de achttiende eeuw (zie voor een vroeg voorbeeld de campagne tegen de slavenhandel die in 1787 in Groot-Brittannië ontstond; d’Anjou 1996: o.a. 127-129;161-165). Hun rol is echter in de loop der tijd steeds belangrijker geworden en vele zaken komen niet meer onder de aandacht als de media er geen aandacht aan besteden. Het meest pregnant komt dit in het huidige tijdsbestek naar voren in – wat ik genoemd heb – de dynamiek van publieke aandacht; de conti-

nue stroom van nieuws, nieuwtjes, faits divers, bekende Nederlanders en, bovenal, van elkaar opvolgende hypes. Het is vooral deze dynamiek, die mensen die aandacht om de aandacht zoeken, de kans biedt om zich in de media te profileren en zich zo toegang tot de politiek te verschaffen. Sterker uitgedrukt, deze dynamiek vormt het fundament waarop heden ten dage vele (waaronder narcistische) politici hun carrière bouwen. Politiek narcisme is in de moderne mediamaatschappij derhalve een fenomeen waarmee we moeten leren leven.

Noten

¹ Met dank aan het commentaar van J. Berting, J. van Male, D. Houtman, G. Tillekens en S. Aupers.

² Al in zijn inleiding stelt Kershaw dat Hitlers drijvende kracht ‘his boundless egomania’ was (2001: XXVII). Deze visie op de eigen grootheid is het kernelement van de narcistische persoonlijkheid (zie hiervoor de volgende paragraaf). Daarnaast valt zijn extreme lichtgeraaktheid op in het geval hij tegengesproken werd of wanneer er maar de geringste twijfel leek te bestaan aan zijn uitzonderlijke genialiteit; eveneens een belangrijk kenmerk van narcisme. Beide kenmerken waren ook in zeer grote mate aanwezig bij Mussolini die slechts met de hoofdrol in alles tevreden was en die vanaf zijn vroegste jeugd gewelddadig reageerde op elke uitdaging aan zijn gezag (zie onder meer Mack Smith 1976 en Knight 2003).

³ Het recente artikel van Morf en Rhodewalt, waarin op basis van bestaande inzichten en onderzoek een verklarend model wordt ontwikkeld, geeft een goed uitgangspunt voor een definitie van narcisme. Vooral hun herformulering van de ‘handboek’ omschrijving van narcisme beschrijft dit verschijnsel helder als volgt:

‘More formally, narcissism is defined by the *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (4th ed. [DSM-IV]; American Psychiatric Association, 1994) as a pervasive pattern of grandiosity, self-focus, and self-importance. According to the *DSM-IV*, narcissists are preoccupied with dreams of success, power, beauty, and brilliance. They live on an interpersonal stage with exhibitionistic behavior and demands for attention and admiration but respond to threats to self-esteem with feelings of rage, defiance, shame, and humiliation. In addition, they display a sense of entitlement and the expectation of special treatment. They are unwilling to reciprocate the favors of others and are unempathetic and interpersonally exploitative. In addition, as our friends noted, they have relationships that oscillate between idealization and devaluation’ (2001: 177).

⁴ Zo zag Mohammed Ali zichzelf als ‘the Greatest’ en maakte dit als bokser ook waar. Daarentegen was Adolf Hitler slechts in eigen ogen een groot kunstenaar.

⁵ Dit is een gevolg van het feit dat de omgeving voor de narcist louter functioneel is, waardoor hij bijna niet anders kan dan de niet-functionele aspecten van degenen, met wie hij verkeert, verwaarlozen. Toch duidt de vaardigheid van de narcist in het manipuleren van zijn omgeving op de aanwezigheid van (enig) sociaal inzicht en vaardigheden. Bekenden van narcisten beschrijven hun gedrag nogal eens als charmant en voorkomend. Een narcist verschilt op dit punt van de autist. Toch is deze sociale kant ondergeschikt aan de functionaliteit. Alleen dit laatste aspect telt en al het andere leidt maar af van het alles overheersende doel, het instandhouden van het geïnflateerde ego. Zie in dit verband ook een interview van Twan van de Kerkhof met Manfred Kets de Vries, één van de autoriteiten op het gebied van leiderschap (2003: 4-6).

⁶ Het verschil tussen Fortuyn en Van Agt illustreert het verschil tussen narcisme en ijdelheid. Beiden zijn ongemeen ijdel, maar de laatste blijkt goed zonder de voortdurende media-aandacht te kunnen waar dit bij de eerste niet het geval was.

⁷ Ondanks deze centrale plaats moet de rol van de media ook weer niet verabsoluteerd worden. Mensen leven ook in directe verbanden, zoals het gezin, de school en het werk, en betrekken daaruit nogal wat informatie op directe wijze.

⁸ En zoals het casino, de loterij en de lotto laten zien, is de hoogte van de prijs belangrijker voor het meedoen dan de kans op het verkrijgen daarvan.

⁹ Uit tal van artikelen in kranten en weekbladen komt naar voren dat Fortuyn, Berlusconi en Haider – de drie narcistische politici uit het heden in dit artikel – de visie delen de enige te zijn die het eigen land kan redden uit de hopeloze situatie waarin het verkeert. Elke twijfel aan en relativering van de eigen superioriteit is bij hen afwezig, hetgeen zoals aangegeven de kern van de narcistische persoonlijkheid vormt. Ook valt op hoe lichtgeraakt zij zijn bij twijfel hieraan en hoe agressief zij kunnen reageren indien zij met kritiek geconfronteerd worden.

¹⁰ Dit gebeurde onder andere in Duitsland (zie Fritzsche 1990: 15/16 en de aldaar aangehaalde literatuur) en in de Verenigde Staten (Turner 1980, geeft hiervan een goed overzicht, alsmede van de belangrijkste literatuur hierover).

¹¹ Zie Mosse (1964) voor een scherpe analyse van dit proces en het waarom daarvan.

¹² Het begrip ‘het volk’ vormt het gemeenschappelijke element in alle vormen van populisme. Wat er onder dit begrip verstaan wordt, verschilt echter van beweging tot beweging. Steeds is het wel zo dat het volk gezien wordt als een eenheid zonder interne tegenstellingen, die herkenbaar is aan de gemeenschappelijke cultuur.

¹³ In discoursen komt dan ook de tegenstelling elite – volk terug in begrippenparen als gekunsteld versus authentiek; gemaakt versus echt; gecultiveerdheid versus onbedorven eenvoud; en rationaliteit versus gevoel. In feite gaat het om twee tegengestelde opvattingen over beschaving, namelijk beschaving als vanzelfsprekende natuurlijke eigenschap en beschaving als het resultaat van menselijke inspanningen. Anders gezegd: Rousseau versus Elias.

¹⁴ Zie ook Elchardus (2001) die met vergelijkbare kenmerken komt.

¹⁵ Het tegen de overheid zijn belet zelfs populistische sociaal zwakkeren te streven naar de ook door hen gewenste grotere sociale gelijkheid omdat hiervoor overheidsingrijpen nodig is (Derks: 2001).

¹⁶ Charisma is dus geen eigenschap van een persoon maar een (dialectische) relatie. Talent en ontvankelijkheid hiervoor zijn elkaars bestaansvoorwaarde; zij veronderstellen elkaar. Anders gezegd: het ene betekent weinig zonder het andere.

¹⁷ Meestal wordt bij het naar voren komen van zulke problemen de vraag gesteld waarom wij – politici, intellectuele voormannen, journalisten, enzovoort – de problemen tot dan toe over het hoofd hebben gezien. Deze vraag is weinig interessant, omdat in elke maatschappij een zee aan onvervulde behoeften en wensen aanwezig is die niet als problemen gezien worden. Veel interessanter is de vraag hoe het komt dat sommige van die behoeften en wensen wel en andere niet getransformeerd worden tot sociale problemen. De recente discussies rond de komeetachtige opkomst van Fortuyn laat zien dat mensen met die tweede vraag moeilijk kunnen omgaan. Het blijkt eenvoudiger te zijn om uit te gaan van objectief bestaande problemen die ongelukkig genoeg over het hoofd gezien worden, dan aan te nemen dat sociale problemen er pas zijn als ze sociaal geconstrueerd worden (zie hierover onder andere Spector en Kitsuse 1987 en Best 1995).

¹⁸ Met de term ‘heartland’ doelt Taggart op de vertrouwde leefwereld van mensen, bestaande uit hun ‘collective ways’ en de ‘wisdom of the people who construct it’ (2000: 3). Omdat lang niet alle burgers door de genoemde ontwikkelingen worden getroffen, zijn zij niet in gelijke mate vatbaar voor populistische boodschappen. Ook is de vertrouwde leefwereld waarnaar

mensen mensen terugverlangen in de meeste gevallen niet die van de traditionele samenleving. Het gaat veeleer om de maatschappij zoals die er zo'n 20 à 30 jaar geleden uitzag.

¹⁹ De electorale lotgevallen van Hitlers NSDAP illustreren dit punt wellicht nog duidelijker. In voor zijn partij zeer gunstige omstandigheden wist hij in 1932 37 procent van de stemmen te veroveren, waarvan hij een half jaar later alweer 4 procent moest inleveren. De plaatselijke verkiezingen van weer een maand later in Thüringen lieten vervolgens een verdere terugval zien (Kershaw 2001: 390; 396).

²⁰ Van een afstand denk je wel eens dat je met zulke tegenstanders geen medestanders meer nodig hebt.

²¹ Zie hierover ook Pels (2003) die echter aan Fortuyn's narcisme een minder centrale rol toekent en tevens de politieke radicalisering verbonden aan diens optreden duidelijk anders waardeert.

Literatuur

Anjou, Leo d' (1996) *Social Movements and Cultural Change: The First Abolition Campaign Revisited*. New York: Aldine de Gruyter.

Best, Joel (1995) *Images of Issues: Typifying Contemporary Social Problems*. New York: Aldine de Gruyter.

Canovan, Margaret (1999) Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy. *Political Studies*, 47 2-16.

Cuperus, René (2003) Het populistisch tekort van de sociaal-democratie. *Nieuwste Tijd*, nr. 8 59-79.

Derber, Charles (1998) Populism. *Social Policy* 28 (3) 27-32.

Derks, Anton (2001) Progressief of Populistisch? De economische attitudes van sociaal zwakke categorieën nader onderzocht. *Sociologische Gids* 48 (3) 272-293.

Elchardus, M. (2001) Moet populisme omarmd worden als politieke vernieuwing? *Socialisme en Democratie* 58 (6) 258-264.

Ellemers, J.E. (2002) Pim Fortuyn: een zuiver geval van charismatisch gezag. *Facta* 10 (7) 2-5.

Fest, Joachim C. (1974) *Hitler: Een biografie*. Baarn: Uitgeverij In den Toren.

Fritzsche, Peter (1990) *Rehearsals for Fascism: Populism and Political Mobilization in Weimar Germany*. New York/Oxford: Oxford University Press.

Gouldner, Alvin W. (1973) *Romantiek en Classicisme: Dieptestructuren in de sociale wetenschappen*. Amsterdam: Oratie Universiteit van Amsterdam.

Haffner, Sebastian (1978) *Anmerkungen zu Hitler*. München: Kindler Verlag.

-
- Herwaarden, Clemens van (2005) *Fortuyn: Chaos en charisma*. Amsterdam: Bakker.
- Kerkhof, Twan van de (2003) *Leider in lijden: Manfred Kets de Vries over leiderschap*. *Manager & Literatuur* 9 (3) 4-6.
- Kershaw, Ian (2001) *Hitler 1889-1936: Hubris*. London: Penguin Books.
- Knight, Patricia (2003) *Mussolini and Fascism*. London & New York: Routledge.
- Mack Smith, Denis (1976) *Mussolini's Roman Empire*. London & New York: Longman.
- Morf, Carolyn C. and Frederick Rhodewalt (2001) *Unraveling the Paradox of Narcissism: A Dynamic Self-Regulatory Processing Model*. *Psychological Inquiry* 10 (4) 177-196.
- Mosse, George L. (1964) *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich*. New York: Grosset & Dunlap.
- Pels, Dick (2003) *De geest van Pim: het gedachtegoed van een politieke dandy*. Amsterdam: Anthos.
- Smelser, Neil J. (1962) *Theory of Collective Behavior*. New York/ London: The Free Press.
- Spector, Malcolm and John I. Kitsuse (1987) *Constructing Social Problems*. New York: Aldine de Gruyter.
- Taggart, Paul (2000) *Populism*. Buckingham et al.: Open University Press.
- Turner, James (1980) *Understanding the Populists*. *The Journal of American History* 67 (2) 354-373.
- Weber, Max (1976) *Wirtschaft und Gesellschaft: Studienausgabe*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).

Summary by *Leo d'Anjou*

Narcissism, populism and politics: issues that deserve attention

In modern societies narcissists regularly enter the political arena to make their dreams of success and power come true. The dynamics of narcissism tend to propel these politicians into extreme behavior and radicalism - a process that is further intensified by the way the media operate. Moreover, a kind of 'natural' affinity exists between political narcissism and populism. Narcissistic politicians, therefore, try to organise electoral support with a populist platform and seek support in populist movements. As the latter are invariably radical, this strengthens those politicians' radicalism even further. The article analyzes the dynamics of political narcissism, its relation to populism and the conditions that determine the success or failure of narcissistic politicians.